

2

2021-22

BR

III A. Research Papers publication: Paper-061

**Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)**

Peer Reviewed And Indexed Journal

✓ ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Pre Independence Era and Education

(Special Issue No.104)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Editor

Dr. Dilip M. Mugale

Dr. Siddharth S.Hoval

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.104

31st Dec. 2021 ✓

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Sunita Yadavrao Patil	History of Education during pre-independence in India- A study	1
2.	Dr.Mane M.S.	Education System in India during British Rule	3
3.	Dr.S.K.Pachling	Development of Education during British Period in India	6
4.	डॉ.सौ.सुनिता डी.लोहारे (चवळे)	महात्मा जोतीराव फुले व शिक्षण	9
5.	प्रा. डॉ. सौ. शेला भगवान सारंग	बौद्धकालीन शिक्षण पध्दतीची आजच्या शिक्षणपध्दतीत उपयुक्तता- एक अभ्यास	11
6.	डॉ.मुगळे दिलीप मनोहर	स्वामी विवेकानंद व शिक्षण	18
7.	डॉ.सुनंदा गोपीनाथराव रोडगे मारोती रामराव कदम	Covid-19 विषयी माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक जाणीवेचा तसेच मानसिक स्थितीचा अभ्यास	20
8.	डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	पर्यावरण जागरूकता विकासात शिक्षकांची भूमिका	23
9.	प्राचार्य. डॉ. राख चंद्रशेखर शेषराव	प्राचीन मंदिराच्या बाह्यांगावरील स्त्री-मूर्ती शिल्प एक सामाजिक शिक्षण	26
10.	सौ. पांडे अर्चना अशोकराव डॉ. बालाजी गणपतराव गिरगावकर	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आणि शैक्षणिक विचारवंत	29
11.	डॉ. लाहोरकर बी. आर. केंद्रे भगवान रामकृष्ण	गुरुकुल शिक्षण पद्धती : एक अभ्यास	35
12.	प्रा.नांगरे नूतन कृष्णराव डॉ. बालाजी जी. गिरगावकर	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड-प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धती	38
13.	श्री. डॉ. गोपाळ रामराव पवार	स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील शिक्षक शिक्षण	41
14.	प्राचार्य डॉ. पाटील एन.एस.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार : एक अभ्यास	47
15.	सौ.शोभा संग्राम पाटील प्राचार्य डॉ. बालाजी गिरगावकर	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक योगदान	49
16.	प्रा. स्नेहलता दत्तात्रय दळवी	महात्मा गांधीजींनी शांततेच्या मार्गाने केलेले सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	51

पर्यावरण जागरूकता विकासात शिक्षकांची भूमिका

डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर
प्राचार्य, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय,
मेहकर, जिल्हा बुलडाणा

प्रास्ताविक :

पर्यावरणीय चेतनेचे सुरुवातीचे स्वरूप हे पर्यावरणीय सांसाधनाच्या वापरापुरते मर्यादित होते, परंतु आता ते सध्याच्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून सुरू होणाऱ्या पर्यावरणीय चेतनेच्या विविध स्वरूपांच्या अभ्यासाशी संबंधित आहे. सद्यस्थितीत ते एका व्यापक संकल्पनेचे स्वरूप घेत आहे. पर्यावरण जागरूकता ही आज जागतिक मोहीम बनली आहे. समाजातील विविध घटकांतील लोकांना त्यांच्या पर्यावरणाच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक बाजूंबद्दल संवेदनशील बनवून त्यांना पर्यावरणाची जाणीव करून देणे हे मुख्य ध्येय समाजातील सर्व घटकांचे असले पाहिजे. आपल्या लोकसंख्येतील बहुतेक सुशिक्षित लोकांना देखील पर्यावरण नीट समजत नाही. ते पर्यावरणीय असंतुलन आणि पर्यावरणातील प्रदूषणाच्या परिस्थितीशी सुद्धा अपरिचित आहेत आणि त्यांच्याशी संबंधित समस्यांबद्दल त्यांना माहिती देखील नाही. मानवी कृतींमुळे पर्यावरणाची घटलेली गुणवत्ता वाढविणे व पर्यावरणाची स्थिती सुधारणे या ध्येयांसाठी जाणीवपूर्वक केलेली कृती म्हणजे पर्यावरण जागरूकता.

सन 1907 मध्ये प्रकाशित झालेल्या मॅन अँड नेचर या पुस्तकात जॉर्ज पर्कीन आणि मार्श योनी मानव उपयोग करीत असलेल्या नैसर्गिक संसाधनांचा वापर व त्याचे दुष्परिणाम यावर चर्चा केली गेली. पर्यावरणीय समस्यांशी परिचित नसलेले लोक त्यांचे स्वरूप आणि गांभीर्य नीट समजून घेण्याचा प्रयत्न करू शकत नाहीत. त्यामुळे पर्यावरणविषयक जाणिवेचा संबंध संवेदनशीलतेशी आहे, ज्यामध्ये पर्यावरणाबद्दलची आपली धारणा किंवा दृष्टीकोन, म्हणजेच आपण पर्यावरणाकडे कसे पाहतो, पर्यावरणाबाबत आपण किती जागरूक आहोत, हे कळते. ही जागरूकता म्हणजे पर्यावरणाच्या बाबतीत असणाऱ्या मानवाच्या मानसिक जाणिवेचा परिणाम आहे. त्यामुळे तो कायमस्वरूपी नसून बदलत राहतो. त्यासाठी योग्य दिशा देणे आवश्यक आहे. पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय समस्यांबद्दल जागरूकता आणि संवेदनशीलता विकसित करूनच पर्यावरणीय जाणीव विकसित केली जाऊ शकते, ज्यासाठी शाळेची संबंधित शिक्षकच समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक असल्यामुळे खूप महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतो.

पर्यावरण रक्षण एक सामाजिक जबाबदारी :

ग्लोबल वॉर्मिंग हे जागतिक संकट आहे पण त्याचे उत्तर मात्र सार्वत्रिक आहे, व्यक्तिगत आहे. आपण सर्वांनी जर आपापल्या समजाप्रमाणे पर्यावरणसहयोगी वागायचे ठरविले तरीही हळूहळू हे पर्यावरणावरचे संकट दूर होईल. पर्यावरण रक्षण आणि सुधारणेची मोहीम मोठ्या प्रमाणावर राबविणे ही संपूर्ण समाजाची जबाबदारी आहे, परंतु शिक्षक हा समाजाचा एक महत्त्वाचा जबाबदार घटक आहे, त्यामुळे हे उद्दिष्ट साध्य करण्यात त्यांची भूमिका विशेष मानली गेली आहे. शिक्षक वेगवेगळ्या वयोगटातील विद्यार्थ्यांशी व्यवहार करतात. मार्गदर्शकाप्रमाणे तो विद्यार्थ्यांना समाजातील विविध समस्यांची जाणीव करून देऊन त्यावर नवीन आणि यशस्वी उपाय शोधण्यास प्रवृत्त करू शकतो. आजच्या काळात, पर्यावरणीय प्रदूषण ही एक ज्वलंत समस्या आहे जी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे संपूर्ण जगाला त्याच्या शारीरिक, सामाजिक आणि मानसिक स्वरूपात विकृती निर्माण करून प्रभावित करत आहे. त्यामुळे समाजातील बुद्धीमान वर्गातील शिक्षक या विशिष्ट समस्येबद्दल संवेदनशीलता विकसित करण्यात विशेष भूमिका बजावू शकतो, कारण तो शाळेसारख्या प्रयोगशाळेतून समाजाच्या समस्या-सुधारण्यासाठी एक संवेदनशील आणि जबाबदार नागरिक असतो.

शालेय व सह शालेय उपक्रमातून जागरूकता निर्मिती :

शिक्षक शालेय व सह शालेय उपक्रमातून या जागरूकता निर्मिती उपक्रमांचे आयोजन करून पर्यावरण चेतना विकसित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. सह-अभ्यासक्रमांतगत पुढील उपक्रम विद्यार्थी करू शकतात, ज्यामुळे पर्यावरण सुधारेल. शिक्षक स्वतःच्या उपस्थितीत त्यांना प्रेरित करून भौतिक वातावरणाची सध्याची स्थिती सुधारण्यास मदत करू शकतात. कारण शाळेतील विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या विषयांचे ज्ञान शिक्षक देत असतात. त्यामुळे त्या विषयासंबंधित विविध प्रकारच्या पर्यावरणाची माहिती सहज देता येते. वृक्षारोपण, संवर्धन आणि हिरवागार वागांचे संरक्षण, टाकाऊ पदार्थ, कचरा इत्यादी योग्य ठिकाणी ठेवण्याची सवय लावणे. बगीचा, उद्यानांना पर्यावरण रचक ठेवण्यासाठी जागरूक करण्यासाठी प्रबोधन

करणे, तसेच झोपडपट्ट्यांमधून व गावागावांतून असे उपक्रम सक्रिय स्वरूपात विद्यार्थ्यांना घेऊन राबवणे जेणेकरून सर्वसामान्यांना पर्यावरणाच्या सुधारणेची जाणीव होईल आणि सर्वांचे सहकार्य मिळेल. लोक सहभागात सुधारणा करण्यासाठी लोकांचे वर्ग घेऊन देखील शिक्षक शकतात ज्याद्वारे त्यांचे सहकार्य प्राप्त करून घेत येईल. पर्यावरण, शारीरिक, सामाजिक आणि मानसिक अशा तिन्ही प्रकारांमध्ये निर्माण होणाऱ्या प्रदूषण आणि विकृतींचे विश्लेषण आणि मूल्यमापन करण्यासाठी शिक्षकांची मदत ही अत्यंत महत्त्वाची ठरू शकते. पर्यावरणीय चित्रपट, निबंध, लेख आणि अहवाल विद्यार्थ्यांना आधीच तयार केलेल्या सामग्रीमध्ये आवश्यक सुधारणा करून त्यांना तपशीलवार माहिती देण्यास आणि समजून घेण्यास मदत करू शकतात.

पर्यावरण चेतना विकसित करण्यात विशेष भूमिका :

पर्यावरणाच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक पैलूंचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी शिक्षक विद्यार्थ्यांप्रती आणि विशेषतः समाजाचा विशेष प्रतिनिधी म्हणून विशेष भूमिका बजावू शकतो. शारीरिक, सामाजिक आणि मानसशास्त्रीय विषयांशी संबंधित शिक्षक विद्यार्थ्यांना या क्षेत्राशी संबंधित नवीन माहिती अवगत करून पर्यावरण सुधारणेकडे क्रांती घडवू शकतात. एखाद्या शास्त्रज्ञाप्रमाणे, शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांसमोर समस्या ओळखू शकतो आणि त्यांचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांचे विश्लेषण करू शकतो आणि प्रत्येक वस्तुस्थिती तर्कशुद्धपणे समजावून सांगू शकतो, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनावर आणि मेंदूवर थेट आणि सक्रियपणे परिणाम होऊ शकतो. मानसशास्त्रज्ञाप्रमाणे, शिक्षक कुठ्ठरोग्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांच्या भावना समजून घेऊ शकतो, मित्राप्रमाणे त्यांची न्यूरॉटिकझम समजून घेऊ शकतो, योग्य संसाधने शोधू शकतो आणि त्यांना सामान्य स्थितीत आणू शकतो आणि त्यांच्यामध्ये लोकशाही वृत्ती विकसित करू शकतो, जेणेकरून ते त्यांची निराशा त्यांच्यावर लादत नाहीत. त्यापेक्षा शाळेमध्ये बदल करून निरोगी मानसिक स्थिती असलेला जबाबदार नागरिक तयार करता येईल. शिक्षक हा समाजाचा प्रतिनिधी सदस्य असल्याने, शिक्षकांची महत्त्वाची जबाबदारी त्यांच्या खांद्यावर आहे, त्यांचा सामाजिक क्षेत्राशी थेट संपर्क आहे. त्यामुळे सामाजिक वातावरणात निर्माण होणारी आपत्तीजनक परिस्थिती कमी करण्यासाठी तो विशेष भूमिका बजावू शकतो, कारण तो समाजातील एक जबाबदार आणि संवेदनशील व्यक्ती आहे.

पर्यावरणीय विकृतीचे विश्लेषण :

जगात जेवढ्या वेगाने पर्यावरणीय प्रदूषण वाढत आहे, त्यानुसार नैसर्गिक संतुलनही बिघडत आहे. पर्यावरण प्रदूषणासारखा असाध्य रोग दूर करण्यासाठी त्याच्या मुळाशी जाण्याची गरज आहे. पर्यावरणीय जाणीवेतील प्रदूषण आणि विकृतींचे विश्लेषण आणि मूल्यमापन करण्यासाठी शिक्षकांची मदत महत्त्वाची ठरू शकते. पर्यावरणीय जाणीवेतील पर्यावरणीय दृष्ट्या विशिष्ट ठिकाणांची, उदाहरणांची ओळख करून देण्यात शिक्षकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. अशा ठिकाणी तो विद्यार्थ्यांना प्रदूषणाच्या परिणामांचा आढावा घेण्यास आणि त्यांची संवेदनशीलता आणि संवेदनशीलता वाढविण्यास मदत करू शकतो. पर्यटनाच्या माध्यमातून शिक्षण: सहली आणि पर्यटनाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांसमोर विशिष्ट ठिकाणांची उदाहरणे आणि स्वतःचे विकृतीकरण आणि प्रदूषण यांची उदाहरणे सादर करून शिक्षक विशेष भूमिका बजावू शकतात. अशा ठिकाणी प्रदूषणाचे परिणाम पाहण्यासाठी तो विद्यार्थ्यांना त्याच्या अनुभवातून मदत करू शकतो. संपर्क कार्यक्रमांच्या संघटनेत विशेष भूमिका शिक्षक विस्तार कर्मचार्याप्रमाणे विस्तार शिक्षणाच्या माध्यमातून जाऊ शकते. खेड्यापाड्यातील पालक आणि सामान्य लोकांमध्ये जाऊन पर्यावरण प्रदूषण आणि त्याचे दुष्परिणाम याबद्दल माहिती देऊ शकतो. प्राथमिक आणि माध्यमिक स्तरावरील शिक्षक हे कार्य सक्षमपणे पूर्ण करण्यात यशस्वी होऊ शकतात.

आपल्या वातावरणातील सकारात्मक आणि नकारात्मक बाबींचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना आपापल्या विषयाच्या शिक्षकांची विशेष मदत मिळू शकते. भारतात पर्यावरणीय जाणीवेचा विकास सातत्याने होत आहे, परंतु तरीही भारतातील ग्रामीण आणि अशिक्षित लोकांमध्ये पर्यावरणीय जाणीवेचा पुरेसा विकास झालेला नाही. त्यामुळे याला जनआंदोलन करणे आवश्यक आहे. पर्यावरण विषयाची योग्य माहिती शिक्षकांच्या माध्यमातून देता येते, थोडक्यात असे म्हणता येईल की, पर्यावरणविषयक समस्यांबाबत जनजागृती करण्यात आणि त्यातून निर्माण होणारी मानवी संकटे समजून घेण्यात आपले शिक्षक अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. शिक्षक आपल्या प्रभावाने प्राथमिक स्तरापासून विद्यापीठ स्तरापर्यंत पर्यावरण सुधारणेत क्रांती घडवून आणू शकतो. पृथ्वीवरील संसाधने अमर्यादित नाहीत, जर ही परिस्थिती कायम राहिली तर ती संपुष्टात येतील. पर्यावरणीय आधुनिकीकरणामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण केले जाऊ शकते. त्यासाठी मनापासून प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

पर्यावरणीय जाणीव विकसित करणे:

केवळ विद्यार्थीच नाही तर समाजातील सर्व सदस्य जे शिक्षकांच्या संपर्कात येतात, त्यांना आवश्यक माहिती शिक्षकाने व्यावहारिक स्वरूपात किंवा विविध संपर्क कार्यक्रमांद्वारे प्रदान केली पाहिजे जेणेकरून त्यांचे पर्यावरणाचा न्हास होण्यापासून वाचवा. आवश्यक ही शिक्षकांची जबाबदारी असली पाहिजे की त्याने समाजाला पर्यावरण सुधारणेचा विचार करायला लावणारी वाक्येच बनवायची नाहीत तर त्यांची कार्यात्मक तयारीही केली पाहिजे. या कार्याच्या यशासाठी, तो शिक्षणामध्ये पुढील तथ्ये समाविष्ट करू शकतो: राष्ट्रवादाच्या भावनेवर जोर देणे, सामाजिक मूल्ये शिकवण्यासाठी सामाजिक कर्तव्यांची जाणीव आणि धार्मिक सहिष्णुतेवर भर देणे जेणेकरून सामाजिक पर्यावरणीय प्रदूषण कमी करता येईल.

लोकसंख्या नियंत्रणासाठी, शिक्षकांनी पात्र विद्यार्थ्यांना विस्तार कामगार म्हणून आवश्यक प्रशिक्षण दिले पाहिजे आणि अशा शैक्षणिक सहालींचे आयोजन केले जावे ज्यामध्ये हे विस्तारक कार्यकर्ते खेडोपाडी, शहरात जाऊन लोकसंख्या नियंत्रित करण्यासाठी दृकश्राव्य साहित्य किंवा पथनाट्य वापरतील. लोकांना केवळ सैद्धांतिकच नव्हे तर व्यावहारिक स्वरूपातही त्यांचे फायदे आणि तोटे यांची जाणीव करून देऊन ते लोकसंख्या नियंत्रण करून पर्यावरणात होणारे भौतिक आणि गैर-भौतिक प्रदूषण कमी करू शकतात. यासोबतच आर्थिक विविधता, बेरोजगारी हेही पर्यावरणाचा विपर्यास करणारे प्रभावी घटक म्हणून उदयास आले आहेत.

शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांच्या कुवतीनुसार व कुवतीनुसार व आवडीनुसार व्यवसायाची विविध क्षेत्रे अंगीकारण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे देऊन खऱ्या मार्गदर्शकासारखी महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. ज्याचा परिणाम म्हणून पदवी, पदव्युत्तर, माध्यमिक स्तरावरील शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण घेऊन उदरनिर्वाह करता येणार आहे. कुत्रीम फलोत्पादनासोबतच तुम्ही तुमच्या नापीक जमिनीचा वापर करून पर्यावरण शुद्ध करण्यात हातभार लावू शकाल. रात्रीच्या वेळी झाडांना हात न लावणे, हिरवीगार झाडे न तोडणे, घरातील कचरा रस्त्याच्या मधोमध न फेकणे यासारखे विषय, सवयी विद्यार्थ्यांमध्ये बालपणापासून ते किशोरावस्थेपर्यंत शिक्षकांद्वारे विकसित केल्या जाऊ शकतात, ज्याचा आनुषंगिक परिणाम होतो. गरज आहे. ही सर्व सामान्य उदाहरणे आहेत, ज्याचा प्रभाव मोठ्यांच्या चांगण्यातही दिसून येतो.

समारोप:

त्यामुळे शिक्षक ही एक अशी व्यक्ती आहे जी कुभारप्रमाणे त्याला पाहिजे असलेला विद्यार्थी घडवू शकते. आजचा हा विद्यार्थी उद्याचा समाज नेता आहे, ज्याच्या हातून भावी समाजाची रचना होते. नागरिकत्वाच्या गुणांनी ओतप्रोत असलेली व्यक्ती कोणाचेही नुकसान करू शकत नाही. तो केवळ स्वार्थासाठीच नाही तर समाजाच्या हितासाठीही तयार राहतो, सामाजिक नियमन ही एक आवश्यक जबाबदारी मानून पर्यावरण सुधारणा हे त्याच्यापुढे महत्त्वाचे उद्दिष्ट राहिले. म्हणूनच आपल्याला असे म्हणता येईल ही, शिक्षकांद्वारे नवीन निर्मित प्रक्रियेद्वारे, पर्यावरण सुधारण्याच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका निश्चितच बजावली जाऊ शकते.

संदर्भ:

1. पाण्डेय, के.पी. एवं भारद्वाज अमिता (2014), पर्यावरण शिक्षा एवं भारतीय सन्दर्भ, वाराणसी, विश्वविद्यालय प्रकाशन.
2. वर्मा, जी. एस. (2005), पर्यावरण अध्ययन, मेरठ, इंटरनेशनल पब्लिशिंग हाउस
3. अग्रवाल, अनिल एवं अन्य (1982), दी स्टेट ऑफ इण्डिया एनवायरनमेंट सेंटर फॉर द स्टडी ऑफ एनवायरनमेंट, दिल्ली
4. शर्मा, आर. ए. (2005), पर्यावरण शिक्षा, मेरठ, आर. लाल बुक डिपो
5. <https://mr.wikaspedia.in/>
6. <https://www.maxmaharashtra.com/max-blog>

Coordinator - IQAC
Smt.Sindhutai Jadhao College
Mehkar, Dist.Buldana